

Vlastnosti frazém a ich básnický potenciál exemplifikovaný na poézii Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej zo šesťdesiatych a začiatku sedemdesiatych rokov¹

Ivana Hostová, Filozofická fakulta PU, Inštitút prekladateľstva a tlmočnictva,
hostova.ivana@gmail.com

Kľúčové slová: frazéma, poézia, Lýdia Vadkerti-Gavorníková

Keywords: idiom, poetry, Lýdia Vadkerti-Gavorníková

Začlenenie frazeologických poznatkov do teoreticko-metodologických východísk interpretácie umeleckého textu má vďaka blízkosti frazeológie a umeleckého textu potenciál prispieť k prehĺbeniu interpretačných prístupov k literatúre (čo sa budeme ďalej snažiť ukázať), konkrétne napríklad k poznaniu o aktualizácii jazyka ako základu jeho estetickej funkcie, typológii autorského prístupu k prirodzenému jazyku či ku kompozičným aspektom umeleckého textu a spôsobom či stupňom integrácie určitého prvku do autorskej poetiky. Umelecký text je popri žurnalistickom a hovorovom hlavnou doménou výskytu frazém, a preto sa pri výskume frazeológie, konkrétne v súvislosti s jej aktualizáciou, pozornosť jazykovedcov orientuje i naň (ide najmä o štúdie Jozefa Mlaceka²). V súvislosti so slovenskou poéziou sa frekvencujú najmä mená básnikov, debutujúcich koncom päťdesiatych či v priebehu šesťdesiatych rokov, resp. starších autorov pri zbierkach z toho obdobia. Sú to najmä L. Novomeský, P. Bunčák, V. Mihálik, V. Turčány, M. Válek, J. Mihalkovič, L. Vadkerti-Gavorníková, J. Ondruš, J. Buzássy, Š. Moravčík, K. Peteraj, J. Majerník či J. Štrasser.

O poetike tohto obdobia v súvislosti s frazeologickou aktualizáciou, ako o nej budeme v tejto práci hovoriť, V. Turčány v štúdií *Nástup básnickej generácie na konci päťdesiatych a na začiatku šesťdesiatych rokov* píše ako o *dosadzovaní zvukovo podobného slova do združeného pomenovania* (1975, s. 507) a uvádza príklady z tvorby M. Válka (slzotvorný spleen – plyn). Obdobnú operáciu zaznamenáva u Laca Novomeského (mrvenisko – mravenisko). Turčány porovnáva tieto slovné hry s „nezáväznými poetistickými hrami z časti medzivojnovkej poézie“ (tamže, s. 508), pričom píše, že v poézii na konci päťdesiatych a na začiatku šesťdesiatych rokov síce tiež máme do činenia s hrami, tie tu však podľa neho prechádzajú „ozaj od zmyslov k zmyslu, k významu vecí v poézii zobrazených“ (tamže). Práca s frazeológiou je teda významnou črtou slovenskej poézie šesťdesiatych rokov a svoju produktivnosť preukázala i v rokoch sedemdesiatych. V našej práci sa budeme venovať fenoménu frazeológie, exemplifikovanému na textoch Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej.

Nasledujúci náčrt aplikácie frazeológie vznikol ako aproximácia všeobecných vlastností poézie, elementárnych pozorovaní na úrovni textu Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej a poznatkov o frazeológii v našom kultúrnom kontexte – ide najmä o práce Jozefa Mlaceka *Slovenská frazeológia* (1977), *Tvary a tváre frazém v slovenčine* (2001) a kolektívne dielo *Frazeologická terminológia* (1995); frazeologicky orientované diela Františka Miku *Frazeológia v škole* (1989) a *Frazeológia ako obrazná alternatíva vyjadrovania* (1989) a Čermákovu stať *Frazeologie a idiomatika v Českej lexikológii* (1985).

Metodologicky je pre naše potreby najadekvátnejšie sústrediť pozornosť hlavne na tieto štyri znaky frazémy: (1) viacslovnosť, sémantickú nerozložiteľnosť významu, (2) ustálenosť, (3) obraznosť a (4) vágnosť významu frazémy (Čermák), respektíve

nejednoznačnú povahu jej denotácie.³ Ďalším, z hľadiska umeleckého textu relevantným vlastnostiam frazém sa budeme venovať v rámci týchto štyroch hesiel.

1.1 Viacslovnosť

Podľa *Frazeologickej terminológie* (Mlacek, Ďurčo et al., 1995) je viacslovnosť „[j]edna z elementárnych vlastností frazémy, ktorá predpokladá, že frazéma sa musí skladať aspoň z dvoch slovných komponentov“. Na hornej hranici frazeológie sú jednak frazeologizované konštrukcie, jednak frazeotextémy, väčšina ktorých patrí k parémiám – malým folklórnym útvarom (príslovia, porekadlá, hádanky, pranostiky a pod.). J. Mlacek o frazeologizovaných konštrukciách píše, že sa v nich „vždy prejavujú isté špecifickejšie podmienky spájateľnosti slov do konštrukcie. Okrem už spomínanej záväznosti istej lexikálnej, resp. tvarovej zložky je to napríklad aj prítomnosť tautologických prvkov...a takmer vždy aj pomerne zreteľný významový posun.“ (2001, s. 69) V debute L. Vadkerti-Gavorníkovej, v *Pohromniciach* (1966) sú tieto konštrukcie jedným z významných prvkov organizujúcich text: „[v]íno / nenechaj vetrať, nie je perína“ či „[f]ialiek nenazbieraš / na jeseň“ (obe z b. Korene, *Pohromnice*). Ide o ponášky na paremiologické útvary, pôsobiace v texte ako citáty. Malé folklórne útvary zasa tvoria spojivo s väčšími folklórnymi textmi, v tvorbe Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej najviac zastúpené ľudovou baladou, piesňou, rozprávkou či poverovým rozprávaním. Frazeologizované konštrukcie spôsobom svojho vzniku tvoria prechod od frazémy k ponáške (respektíve k žánru – napr. b. Usnúť v zbierke *Kameň a Džbán* (ďalej len *K a D*) je „ponáškou“ na modlitbu, začínajúc „Otče môj“ a končiac „Amen“) či širšie k poetickému využitiu špecifického štýlu (napr. administratívneho v b. Neodvolateľne z *K a D*: „(Máme sa ujať pozostalosti / po živom)“.

Dolnou hranicou frazémy je *jednoslovná frazéma*. S viacslovnosťou frazémy v zmysle potenciálneho člena frazémy či asociovaní vetnej súvislosti (napr. *potkyňať sa o niečo* (jej aktualizovaná podoba je v b. Plnoletý, *K a D*) v zmysle *stretávať* či *triasť sa pred niečím* (jej aktualizovanú podobu nájdeme v b. Bez príčiny v *K a D*) – počítame len čiastočne, keďže hodnotenie, obraznosť, kolokačná expanzia,⁴ a z toho vyplývajúci vznik nových významov pravidelných pomenovaní sú v jazyku bežným javom, a teda na synchronnej rovine sú tieto vlastnosti v lexikálnych jednotkách prítomné graduálne. Jednoslovné frazémy⁵ teda, zdá sa, plynulo prechádzajú do lexikalizovaných metafor, čo sťažuje stanovenie dostatočne jasných hraníc medzi týmito dvoma javmi. Napríklad vo veršoch b. Bez príčiny z *K a D*: „Aj zrkadlo sa trasie / že sa pod sebou rozsypem / Nevyhlo sa črepinám“ slovesá *triasť sa* (pred niekým / niečím) a *rozsypať sa* oscilujú medzi jednoslovnými frazémami a lexikalizovanými metaforami. Obe sú obrazné, no asociácia vetnej súvislosti je len pri prvom z nich nesporná (napr.: *triasol som sa pred skúškou* oproti prostému *rozsypala sa*, ktoré síce má výpovedný charakter, ale nevyhovuje požiadavke viacslovnosti), potenciálna ustálená viacslovnosť druhého *skoro sa rozsypal* nie je natoľko uzuálna. Situácia v umeleckom texte je v tomto ohľade ešte zložitejšia, keďže je v ňom bežná aktualizácia aj už zabudnutých pravých či nepravých motivácií slov. To môže spätne spôsobiť rekategorizáciu lexémy tak, že sa „odhalia“ jej frazeologické aspekty (tak majú jednotky v prechodnom pásme medzi lexikálnou a frazeologickou zásobou jazyka väčšiu či menšiu frazeologickú potenciu, idiomatickosť), ktoré bežne ako frazeologické vnímané nie sú. Tu máme na mysli možnú expanziu triedy tzv. idiomatických či frazeologických kompozít (*deväť síl*) či derivátov (*beznádej*; ani jedny z nich však nie sú považované za pravé frazémy, i keď sa rešpektuje ich idiomatickosť (Mlacek, 2001, s. 23). Aktualizácia ich frazeologickosti vyplýva zo špecifickej povahy poetického / lyrického textu ako ju zachytil Emil Steiger⁶, a reprodukoval Zdeněk Mathauser: „[p]ro epično je základní slovo, pro lyrično již slabika“ (Mathauser, 2005, s. 66), čo znamená, že slabiku (či morfému) je možno v tomto kontexte považovať (viac ako v pragmatickom jazyku) za jednotku ekvivalentnú so slovom či komponentom frazémy.

V textoch Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej je to mimoriadne aktuálne najmä pri ľudových jednoslovných i dvojslovných termínoch, ktoré tak nadobúdajú platnosť kváziidiómu. Kváziidióm je pritom Čermákovu označenie obrazného ustáleného slovného spojenia s anomálnou stavbou a jednotným idiomatickým významom, ktoré sa však nevyznačuje vágnosťou významu, povaha jeho významu je do značnej miery denotačná. Dvojslovným kváziidiómom je napríklad *vlčí mak* či *vlčia tma* (b. Vlčia tma, *K a D*). Jednoslovné kváziidiómy možno ilustrovať nasledujúcimi príkladmi zo skladby Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej *Kolovrátok* (1972): *kozodoj* (lelek lesný – vták z čeľade lelkovitá), *drevokaz* (chrobák poškodzujúci najmä lyko stromov), *v kruhu leta* (dvojzložkovosť *letokruhu* je tu explicitne aktualizovaná); prípadom sémantizácie je napr. *kocovina*: jej význam sa nepociťuje ako odvodený od *kocúra*, ale kontextom básne je tento význam ako motivácia slova aktualizovaný. Anomálnosť stavby, ktorá spolu s obraznosťou v Čermákovu koncepcii frazeológie zakladá idiomatickú povahu kváziidiómu, spočíva i v tom, že tvorenie nových slov od kváziidiómu je neuzuálne: tak, ako od slova *vodovod* môžeme odvodiť *ropovod* či *plynovod*, od slova *kozodoj* nemôžeme analogicky vytvoriť *kravodoj* alebo *ovcodoj*.

1.2 Ustálenosť

Ustálenosť (resp. podľa iných autorov reprodukovanosť⁷ či dispozičnosť) tu v súlade so súčasnými trendmi chápania frazémy nepovažujeme za vlastnosť absolútnu v zmysle petrifikovanosti, ale skôr za určitú (najmä) lexikálno-syntaktickú invariantnosť (Mlacek, Ďurčo et al., 1995). Z toho vyplýva jednak perцепčná rozpoznateľnosť jednotky ako hotovej, jednak pri percipientovom strete s jej signálom – komponentom či komponentmi⁸ – perцепčné očakávanie jej doplnenia, a teda uzavretia. Tento mechanizmus funguje podobne ako metrický impulz, teda vytvára napätie spolu s možným tzv. sklamaným očakávaním, alebo skôr deformovaným očakávaním – v prípade aktualizácie. Ak sa signály interpretujú ako signály frazémy až dodatočne, vytvára sa opačný efekt: náhle „pochopenie“. Tak po zachytení signálu *márnotrat-*, ktorý funguje ako signál frazémy vďaka svojej monokolokabilite (teda viazanosti s len jedným slovom – *synom*) vo veršoch: „*Ale kadiaľ / k tej márnotratnej*“ je naše očakávanie deformované už koncovkou *-nej* a nasledujúcim veršom „*rodine*“ je utvrdené, a tak sa táto pasáž textu v ňom stáva signifikantnou, „víta nám v hlave“. Významy frazémy sú v tomto prípade doplnkovo negované, voči sebe zvrätané, keďže *syn* a *rodina* sú opačnými koncami jednej priamky. Ustálenosť okrem iného umožňuje aj inferenčné doplnenie „chýbajúcich“ komponentov v prípade aktualizovaných frazém (v spomínanom príklade je to doplnenie komponentu *syn*, ktorý pôsobí v pozadí textu a vytvára napätie, zastavenie sa). Tým všetkým sa z hľadiska ustálenosti líšia frazémy (ako aj iné ustálené slovné spojenia) od systémových, v texte vždy nanovo vznikajúcich spojení. Slovné spojenia, ktoré sa v texte vždy nanovo tvoria, sa spravidla – keďže vznikajú ako *pravidelný* jav – nielenže nevyznačujú pre frazémy nevyhnutnou sémantickou či konštrukčnou *anomálnosťou*,⁹ ale odlišujú sa od ustálených slovných spojení aj produkčno-perцепčne – ich kolokačná paradigma nemôže byť tak tesne a naliehavo aktualizovaná vo vedomí percipienta ako pri ustálených členoch.

Na ustálenosť v zmysle asociatívnosti sa organicky napája ďalšia kľúčová vlastnosť frazém – obraznosť, ktorá je hlavným styčným bodom frazémy a literárneho textu: „*Kým priame zobrazovanie sa opiera o základné významové schopnosti slov, o ich denotáciu (systém), umenie obraznosti spočíva v tom, využívať tzv. konotačné hodnoty slovných významov, to jest ich asociatívnosť. Ak sa slovo často vyskytuje v istých životných situáciách, v istých prostrediach, v istých časových podmienkach, s ktorými sa bolo „žžilo“, je schopné potom spontánne vyvolávať istú spomienkovú odozvu na ne.*“ (Miko, 1989, s. 105, zvýr. I. H.). Ustálenosť teda chápeme tak, že frazéma je síce dispozičná jednotka (teda jednotka viac či menej slovníková), ale uchováva si v sebe živosť – aktuálnosť situácie, uchováva si v sebe

spomienku na výpoveď a situáciu, v ktorej vznikla, či ktorú dané jazykové spoločenstvo chápe ako jej východiskovú.

Ustálenosť (ako naznačuje predchádzajúci citát) voľnejšie preniká i do širších oblastí textových skutočností – prejavuje sa v štruktúrovaní textu na základe ustálených – a u Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej zároveň aj tradičných – činností, udalostí a objektov, rámce ktorých tvoria konštrukčnú kostru niektorých básní či ich častí, a teda fungujú v texte nielen ako motívy, alúzie, ale ako samostatný plán básne. Objavujú sa v jej tvorbe už v prvej zbierke, a táto technika kulminuje v skladbe *Víno* (1982). V *Kolovrátku* a *Kamení a džbáne* sú to rámce činností a udalostí ako poľovačka, maľovanie, pôrod či stavba domu.

Ďalšie implikácie, ktoré vyplývajú z ustálenosti, dispozičnosti frazémy, a ktoré majú závažné dôsledky pre bytie frazémy v texte, rozoberá v štúdiu *Prísloví jako součást kontextu* Jan Mukařovský (Mukařovský, 1971). Svoje zistenia síce obmedzuje na oblasť príslovia, no niektoré závery sú aplikovateľné na fungovanie celej frazeológie v texte. Pre nás sú najzaujímavejšie hlavne myšlienka *kolektívnej sankcie*, frazéma ako *autoritatívny výrok*, a teda fungovanie frazémy ako dôkazu o pravdivosti vypovedaného či hodnotenia a *sústredenie pozornosti na doslovné znenie* (teda na samotný znak) frazémy, z čoho vyplývajú estetické potencie frazémy, ale i *pocit prítomnosti cudzieho subjektu* a aktualizčné možnosti frazém. Pri *sústredení pozornosti na doslovné znenie* ide vlastne o literárny aspekt ustálenosti frazémy – nezameniteľnosti jej komponentov, ku ktorej pristupujú i zvukové a rytmické vlastnosti. Napríklad vo verši „na márne plátina plameň roztáral“ (b. Nepresne, *K a D*) sústredenie pozornosti na doslovné znenie jednak umožňuje rozpoznať frazému ako frazému (zámena *márne* napríklad za *maličké* by úplne zrušila frazeologický signál, z perцепčného hľadiska by sa tu frazéma nevyskytovala), a zakladá zvukomalebnú figúru založenú na opakovaní hlásky *a* so súčasným kolísaním prítomnosti kvantity (čo rysuje výraznú melodicko-intonačnú krivku): *a: a-á-(e)-á-a-a-(e)-(o)-á*.

Texty Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej sú zamerané axiologicky (hovorí sa napr. o jej *etickom rozmere* (Valcerová) či *ľudovom didaktizme* (Buzássyová)) a ako také nielen výrazne zaťažujú hodnotiacu zložku frazém, ale na vyššej úrovni im frazémy vôbec umožňujú vypovedať z pozície mravnosti práve prostredníctvom kolektívnej sankcie vo frazémach obsiahnutej: „[u]žívaj prísloví, mluvi se **dovolává**, někdy mlčky, jindy i výslovně, stáří tohto výroku, obecného uznání jeho pravdivosti nebo závažnosti“ (Mukařovský, 1971, s. 303, zvýr. I. H.). Aktualizácia ako neuzuálna podoba frazémy pritom môže do rôznej miery kolektívnu sankciu afirmovať alebo negovať.

Prítomnosť cudzieho subjektu nie je vlastnou záležitosťou frazém, užšie sa vzťahuje na paremiologické útvary, ako píše František Miko: „príslovie má akoby podobu citátu, citátu niekoho iného, akéhosi spoločenského subjektu, ktorý cez ne prehovára. Príslovie vždy trochu trčí z reči. Frazéma do nej vplynie hladko, a preto pôsobí menej výslovné. Práve tým však potom aj razantnejšie, zákernejšie [...]“ (1992, s. 272). No ak vezmeme do úvahy vysoký stupeň príbuznosti frazémy a parémie, ako i možnosti pohybu vo frazeologickom fonde, kde sa z parémie ľahko môže stať vlastná frazéma, prichádzame k záveru, že *prítomnosť cudzieho subjektu* nemôže z frazémy vymiznúť bez stopy. Obzvlášť to platí pri spomínaných frazeologizovaných konštrukciách, ktoré majú zväčša zreteľne výpovedný charakter. Pri postupnej kondenzácii parémie podľa nášho názoru pôsobí cudzí subjekt stále nenápadnejšie, až sa postupne dostáva na podprahovú úroveň, keď sa rozpúšťa vo frazéme a funguje ako jej interná charakteristika, ako spôsob komunikácie či vyjadrovania. Explicitná citátovosť¹⁰ frazémy text rozbíja, no frazéma sa zároveň doň i začleňuje ako jeho súčasť, v dôsledku čoho sa frazéma vyznačuje dialektickou opozíciou *stextovanie* a *kohézia* na úrovni mikrotextu a *rozbíjanie textu* na vyššej úrovni, čím doň vnáša „dojem dialogičnosti“ až teatralizácie (Mukařovský, 1971, s. 300). Podprahová citátovosť frazémy vnáša do textu bližšie nešpecifikovateľné napätie ako spomienku na dialektickú opozíciu citátovosti explicitnej.

Citátovosť frazém, zmnoženie hovoriaceho subjektu¹¹ (a postupne smerom hore i malých a väčších folklórnych textov obsiahnutých v textoch Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej – najčastejšie sú to fragmenty ľudových piesní) je tvorené nielen prítomnosťou frazém, ale je i tematizované, napríklad v b. Piesok s kamením z *K a D*: „V dyme stretávam / matku v čiernom / s hlbokou jazvou / v sebe Dcéru / s vdovskými očami // Odvážujem sestru / z plameňa na dedovej / hranici Brata / ktorý mi udrie vnuka.“ Zmnoženie hovoriaceho subjektu je časťou celej koncepcie a zmyslu textu a jeho subjektu: cez subjekt vypovedajú všetky generácie, tak, ako subjekt aj všetky generácie v sebe „obsahuje“. Tak vzniká až trojstupňová citátovosť: tematizácia, explicitná citácia a podprahová citácia.

1.3 Obraznosť¹²

Obraznosť je, trochu zjednodušene povedané, spolu s hodnotením subsystémom vyššej kategoriálnej vlastnosti frazémy – expresívnosti a je vo frazeológii (podobne ako ustálenosť – variantnosť) dynamickým protirečením, výsledkom čoho je rozličné chápanie rozsahu frazeologickej zásoby jazyka. Chápanie tejto vlastnosti vo frazeológii sa pohybuje na dvoch póloch – na jednej strane je obraznosť nevyhnutnou a určujúcou vlastnosť frazémy, na druhej strane napríklad Kralčák (1993) navrhuje delenie frazém podľa stupňa obraznosti. V textoch Lýdie Vadkerti-Gavorníkovej sa stretáme so všetkými ním navrhovanými skupinami, i keď najfrekvencovanejšie sú prvé dve z nich. Ide o frazémy (1) obrazné so živou obraznosťou: „plný klas / **padol** pleve **do oka** / teraz nevidím“ (b. Ornica a úhor, *K a D*, zvýr. I. H.); (2) frazémy s oslabenou obraznosťou: „Mala by tu byť klenba / (hoci baroková) / Len nech **preklenie** / hranaté **ticho**“ (b. Až omietneme, *K a D*, zvýr. I. H.); (3) demotivované frazémy: „Oči spustené / po slepom cencúli: / **Samá voda!**“ (b. Vlčia tma, *K a D*, zvýr. I. H.) a (4) frazémy neobrazné od pôvodu: „(**Neverím vlastným očiam**)“ (b. Vrabec v hrsti, *K a D*, zvýr. I. H.). Miera zapustenosti frazémy do textu a jej podiel na výstavbe textu, ako vidno i z príkladov, nezávisí jednoznačne od stupňa obraznosti frazémy – iba frazémy neobrazné od pôvodu (skupina (4)) pripúšťajú len obmedzené možnosti aktualizácie. Pri neobraznosti demotivovaných frazém (prípád (3), Kralčák píše: „o obraznosti možno hovoriť len vtedy, keď frazeologický význam spojenia vykazuje nejakú, i keď len okrajovú súvislosť s primárnym významom, t. j. keď sa obidva plány v širokej sieti konotácií prekrývajú aspoň v určitom bode“ (1993, s. 233). Básnický kontext ako pole pôsobnosti frazémy má však svoje špecifiká v tom, sa tu všetko so všetkým môže dostať do súvislosti, a tak sa i významové komponenty neobrazných frazém sprostredkovane – cez kontext – môžu prekrývať. Keďže tu ide o posun z dispozičnej roviny langue na rovinu aktuálnu, možno hovoriť o aktualizácii obraznosti neobrazných frazém.

Obraznosť je, ako sme spolu s Kralčákom spomenuli vyššie, založená na strete dvoch, prípadne viacerých odlišných domén, situácií či vecí. Kontextualizáciou týchto domén vznikajú významové roviny či systémy textu, tradične nazývané denotačné a konotačné. Prítomnosť dvoch odlišných významov vo frazéme je (ak má byť frazéma obrazná) v tomto ohľade záväzná. Na okraji frazeológie ako *obraznej alternatívy vyjadrovania* (Miko) sa tak ocitajú neobrazné frazémy v zmysle Kralčákových frazém neobrazných od pôvodu či Vinogradovových frazeologických výrazov, novšie nazývaných frazeologické skupiny, ktorých komponenty sa „nedesémantizovali, a uplatňujú sa viac-menej vo vlastnom význame“ (Mlacek, Ďurčo et al., 1995), a teda majú nízky potenciál vytvoriť v texte druhú (symbolickú či konotačnú) rovinu. Nízka pravdepodobnosť (a, dodajme, že i frekvencovanosť v nami sledovaných textoch) však neznamená absolútnu nemožnosť: i tu možno aspoň čiastočne aktualizovať obraznosť. Príklad na takúto aktualizáciu vyberáme z b. Usnúť zo zbierky *Kameň a Džbán*: „Otče môj / ktorý si túto posteľ zhlobil / z dochválnych dosák / na doživotie“ – frazeologická skupina *na doživotie* je sama o sebe nedesémantizovaná (znamená *na obdobie do konca života*), ale obmedzením svojho výskytu na úzku sféru – väzenie – sa jej implikácie

(odsúdenie, nesloboda) prenášajú do textu, a tým sa vytvára i symbolická rovina.¹³ Kontext zasa buduje na tomto dvojjvýzname, a ku skupine pridáva paradoxné „len“. Tento náčrt obraznosti frazémy v strete s poetickým textom možno uzavrieť konštatovaním, že frazéma má oproti slovu značnú „výhodu“ v tom, že vďaka svojmu dvojjvýznamu – významu celostnému a významu doslovnému – si obraznosť prináša so sebou, a tým je nielen väčším (viacslovnosť), ale i komplexnejším stavebným prvkom textu.

1.4 Vágnosť významu

Jazykovedná, špecificky frazeologická charakteristika frazémy (z jadra frazeológie) ako jazykovej jednotky s nejednoznačnou referenciou, resp. s vágnym významom vyplýva z relatívne vyššieho podielu konotačnej zložky na konštituovaní významu a zmyslu frazémy. Frazéma si z tohto dôvodu viac ako pravidelné pomenovania vyžaduje kontextové doplnenie:¹⁴ „Závažná zložka, ktorou do významu podľa konkrétnych cieľ komunikácie vnáša kontext, i sama otvorenosť významu takej kontextovej špecifikácii svedčí o výraznej a charakteristickej **vágnosti** frazému (Čermák, 1985, s. 194, zvýr. I. H.), „V dôsledku povahy významu IF, dané zvl. napätím medzi významom komponentů a celku, je míra kontextové aktualizace průměrného idiomu větší než u slova [...]“ (tamže, s. 230). Z vágnosti významu, potreby kontextového doplnenia a z toho, že „...frazeologická jednotka má v sebe naozaj čosi aj z toho, čo charakterizuje vetu ako výpoveď o skutočnosti“ (Miko et al., 1989, s. 16) vyplývajú textotvorné potencie frazém: „Výskumy ukázali, že podiel frazeologických jednotiek na výstavbe textu vzrastá s mierou štruktúrnej a sémantickej prestavby jej základnej podoby, čiže s narastaním protirečení na osi uzuálne, resp. ustálené a aktuálne.“ (Mlacek, Ďurčo et al., 1995). Z uvedeného možno vyvodit', že úloha rôzne aktualizovaných frazém pri konštruovaní – štruktúrovaní, zväzovaní textu je výraznejšia ako úloha pravidelných pomenovaní,¹⁵ ktorých potencie aktualizovať sa sú omnoho obmedzenejšie. Frazéma sa teda stáva zmysluplnou až v kontexte, a zároveň vágnosťou svojho významu môže zväzovať v texte rôzne odľahlé významy. Túto zväzujúcu, syntetizujúcu funkciu plní prevažná väčšina frazém v nami sledovaných textoch. Tak v básni *Príbytok s mostom* (K a D) vo veršoch: „Ovísam na kamennom ráme / Za chrbtom stena skúpa / potuteľne sa liení“ aktualizovanú frazému *smiať sa niekomu za chrbtom* môžeme zachytiť prienikom významov *tajnoskársky*, *nie do očí*, ktoré patria k významu samotnej frazémy a *stena (domu)*, *nebadane*, *orientácia subjektu v priestore*, *nadzmyslová vnímavosť subjektu* a pod., ktoré do významu frazémy vnáša kontext. Frazéma na priesečníci týchto významov pôsobí ako fokus, od ktorého význam textu vychádza a do ktorého tento význam zároveň i vnika. Tým frazéma text do značnej miery štruktúruje.

Denotačná nejednoznačnosť, a z nej vyplývajúca záväznosť kontextového doplnenia a textotvorné potencie frazém robia z frazém jednotky obzvlášť vhodné na použitie v umeleckom texte, ktorý je podľa klasickej štrukturalistickej poetiky prostredníctvom estetickú funkcie založený na skontextovaní svojich prvkov: „jestliže v básnictví vztah pojmenování k realitě ustupuje do pozadí ve srovnání se vztahem k okolnímu kontextu, nastává tento přesun právě vlivem estetického zaměření čínicího středem pozornosti znak sám.“ (Mukařovský, 1948, s. 159). To, čo popri vágnosti významu umožňuje frazéme viazať text, je jej intertextová povaha, keď frazému chápeme ako kondenzát prototextu. V tejto súvislosti sa uvažuje už i o tom, že „s intertextovosťou bude treba počítať pri samom určovaní podstaty frazeológie, že ju bude treba priradovať k dôležitým charakterizačným znakom frazémy“ (Mlacek, 2003, s. 159). Pritom podľa nášho názoru prototext môže byť nielen prototextom v pravom zmysle slova, ale môže ísť aj o „prototext“ situácie. Kondenzácia prototextu v pravom zmysle slova prebieha napríklad tak, ako píše Mlacek, zhrnúc Mokijenkovu koncepciu implicitnosti a explicitnosti frazeológie vo vzťahu k intertextovosti: „na báze istého literárneho útvaru (na prvom mieste sa tu [Mokijenko,

1976]¹⁶ spomína bájka) vzniklo príslovie alebo iná parémia ... z parémie mohla následne vzniknúť vlastná frazéma so širším zložením a napokon z takejto širšie rozvinutej vlastnej frazémy sa ďalším elidovaním menej závažných zložiek odvodila dnešná, zvyčajne veľmi výrazne implicitná, hutná frazéma“ (Mlacek, 2003, s. 158). Kondenzácia prototextu ako opakovanej situácie začne opakovaním sa situácie, čím tá (zatiaľ ako relatívne mimotextová) postupne nadobudne dispozičný charakter; druhý stupeň kondenzácie možno označiť za langovo – parolový, keď sa situácia začína „prekladať“ do jazyka, i keď je stále vyjadrovaná v zásade vždy nanovo – pravidelne a produkčne, niektoré jej kľúčové sémy sú už dispozične zachytené; a v treťom stupni dochádza k takému stupňu kondenzácie výrazu a jeho oddelenia od situácie, ktorý je úplne dispozične zachytený ako frazeologický „preklad“ situácie. (O textotvorných potenciách situácií, ktorých preklad z „pretextového“ štádia zostal v langovo – parolovom štádiu. Tak vlastne frazéma so sebou prináša „konštrukciu“ svojho rozvinutia ako svoje konotácie vzniknuté tu naznačenými spôsobmi.

Literatúra

- BOKNÍKOVÁ, A.: Lýdia Vadkerti-Gavorníková a jej predstava nikdy neukončenej „živej“ básne (na okraj výberu Zrkadlenia). In: *Romboid*, roč. 36, 2001, č. 3, s. 59 – 62.
- ČERMÁK, F.: Frazeologie a idiomatika. In: Filipec, J. – Čermák, F.: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985, s. 166 – 236.
- DOLNÍK, J.: Jazykové princípy vo výstavbe frazém. – In: *Frazeologické štúdie 2*. Red. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima, 1997, s. 36 – 44.
- KRALČÁK, Ľ.: Obraznosť vo frazeológii a niektoré špecifické typy frazém. In: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre Phraseology in Education, Science and Culture*. Zborník materiálov z II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992. Red. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická, Fakulta humanitných vied, 1993, s. 226 – 235.
- MATHAUSER, Z.: Literární dílo a skutečnost. In: *Na cestě ke smyslu. Poetika literárního díla 20. století. [III.]*. Praha: Torst, 2005, s. 7 – 179. ISBN 80-7215-244-0.
- MIKO, F.: Frazeológia ako obrazná alternatíva vyjadrovania. In: *Aspekty literárneho textu. Štúdie 6*. Ústav jazykovej a literárnej komunikácie pedagogickej fakulty v Nitre. Nitra: Pedagogická fakulta, 1989, kapitola, s. 97-123.
- MIKO, F.: Frazéma obraznosť/obraznosť frazéma. In: *Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre*. Phraseology in Education, Science and Culture. Zborník materiálov z II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992. Red. E. Krošláková. Nitra: Vysoká škola pedagogická – Fakulta humanitných vied 1993, s. 268 – 274.
- MIKO, F. et al.: *Frazeológia v škole*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1989.
- MLACEK, J.: Podoby intertextovosti pri uplatňovaní frazém v texte. In: Mlacek, J. – Ďurčo, P. (ed.): *Frazeologické štúdie 3*. Bratislava: Stimul, 2003, s. 155 – 168. ISBN 80-8898-37-5.
- MLACEK, J.: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: Stimul, 2001. 169 s. ISBN 80-88982-40-5.
- MLACEK, J. – ĎURČO, P. et al.: *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul, 1995. ISBN 80-85697-19-X. Dostupné aj na internete: http://vww.juls.savba.sk/frazeologicka_terminologia/
- MUKAŘOVSKÝ, J.: *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel, 1971, kapitola Prísloví jako součást kontextu, s. 277 – 361.
- MUKAŘOVSKÝ, J.: Básnické pojmenování a estetická funkce jazyka. In: *Kapitoly z české poetiky. Díl I.: Obecné věci básnictví*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1948, kapitola, s. 157-163.
- TURČÁNY, V.: Nástup básnickej generácie na konci 50. a na začiatku 60. rokov. In: *Slovenská literatúra*, roč. 22, 1975, č. 6, s. 489 – 515.

VADKERTI-GAVORNÍKOVÁ, L.: *Kameň a džbán*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1973. 97 s.

VADKERTI-GAVORNÍKOVÁ, L.: *Kolovrátok*. Bratislava: Smena, 1972. 95 s.

VADKERTIOVÁ, L.: *Pohromnice*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1966. 52 s.

Poznámky

1 – Text je upravenou kapitolou autorkinej diplomovej práce, obhájenej v r. 2008. Jej časopisecké publikovanie bolo motivované domnienkou, že takýto systematickejší náhľad na problém existencie frazémy v básnickom texte by mohol byť užitočným a inštruktívnym.

2 – Mlacek, J.: Básnická aktualizácia frazeológie. In: *Slovenská reč*, 36, 1971, s. 235-241.; Mlacek, J.: K využitiu frazeológie v súčasnej slovenskej poézii. In: *Romboid*, 3, 1968, č. 3, s. 60-63.; Mlacek, J.: Jazykové aktualizovanie v službách poetiky (Nad zbierkou Jána Ondruša Ovca vo vlčej koži). In: *Slovenská reč*, 63, 1998, č. 5, s. 257 – 272.), všeobecne sa fenoménom frazeológie ako obraznej alternatívy vyjadrovania zaoberá František Miko v *Aspektoch literárneho textu*.

3 – Bližšie pozri Mlacek, Ďurčo et al., 1995, heslo *celostný význam frazémy*.

4 – Kolokačná expanzia je rozšírením kolokability slova, frazémy alebo jej komponentu. Pritom kolokabilitou slova (resp. frazémy a jej komponentu) rozumieme „úhrn jeho kolokačných paradigmat a jejích členů“ (Čermák, 1985, s. 182) a kolokačná paradigma je „taková trieda prvků [...] s nimiž se všemi je prvek **jiného** paradigmatu schopný se obvykle a smysluplně kombinovat.“ (Čermák, 1985, s. 171, zvýr. F. Č.). V tomto zmysle sa chápe frazéma ako anomálna jednotka, pretože jej jednotlivé prvky nie sú zmysluplne kombinovateľné, napr. slepé okno (a jeho aktualizovaná podoba slepého zrkadla: „*Dýcham do zrkadla / aby osleplo*“ v b. Bez príčiny v K a D) je anomálne, lebo bežne – mimo tejto frazémy – nedochádza ku kríženiu kolokačných paradigmat slepý (ktoré sa normálne viaže na človeka či zviera, a výrazy človek, mača budú súčasťami jeho kolokačnej paradigmy) a okno (ktoré môže byť veľké, otvorené, a pod. – tieto prívlastky sú zasa členmi kolokačnej paradigmy okna). Ak by sa kolokačná paradigma slepého rozšírila tak, že by sa význam, vyvedený z frazémy slepé okno považoval za model, podľa ktorého možno tvoriť ďalšie slovné spojenia, jeho kolokačná paradigma by teda expandovala.

5 – Bližšie pozri Miko, F. et al: *Frazeológia v škole*.

6 – Steiger, E.: *Základní pojmy poetiky*. Praha: Čs. spis., 1969.

7 – Horecký, J.: Návrh na vymedzenie frazém. – In: *Frazeologické štúdie*. 2. Red. P. Ďurčo. Bratislava, Esprima 1997, s. 78 – 81.

8 – Rozsah minimálneho signálu prítomnosti frazémy v texte varíruje v závislosti od toho, kde sa tento komponent nachádza na osi monokolokabilita (teda pravidelná kombinovateľnosť len s jedným prvkom) – otvorená kolokabilita; od toho, či kontext navodzuje, aktualizuje určité interpretačné rámce a pod.

9 – Bližšie pozri Čermák, 1985, s. 175 – 176. Sémantickú a konštrukčnú anomálnosť môžeme ilustrovať na ktorejkoľvek frazéme, vyberieme si pre jednoduchosť napríklad frazému z b. Neodvolateľne z K a D: „*Mlátime prázdnu slamu*“, ktorá je širším kontextom básne aktualizovaná sémanticky: je aktualizovaný jej homonymný (teda doslovný, nefrazeologický) význam (signálmi v básni sú napr. snop – raž - obilná) a morfológicky: nominatív plurálu je neuzuálny (frazéma sa najčastejšie vyskytuje v tvare tretej osoby singuláru). A práve to, že ohýbanie slovesa vo frazéme je neobvyklé, poukazuje na konštrukčnú anomálnosť frazémy – absenciu pravidelnej paradigmy. Sémantická anomálnosť je daná tým, že význam frazémy mlátiť prázdnu slamu: neplodne hovoriť a jej zmysel: kritický postoj hovoriaceho nevznikajú pravidelne ako pri voľných spojeniach súčtom významov jednotlivých komponentov mlátiť + akuzatívna rečia + prázdny + slama.

10 – Citátovosť tu používame vo voľnom význame ako generický pojem zahŕňajúci široké pole intertextovosti od vlastného citátu cez odkaz, alúziu, parafrázu, adaptáciu a náznak až po alúziu.

11 – I keď sa v prítomnej práci poetkinou neskoršou tvorbou nezaobráame, považujeme za zaujímavé odcitovať reflexiu dialogickosti v jej neskoršej tvorbe od Andrey Bokníkovej: *„Dialogickosť, vnútorná dramatizácia, ktorá vzrástla u L. Vadkerti-Gavorníkovej, narába nielen s kulisami stien, ale i s prázdnotou medzi nimi. Najvyhrotenejším duetom rezignujúceho a bojovného hlasu je báseň-scéna Súhra: poetkino „ja“ sa uvidí najskôr v odraze urny a až potom jej z dychu na dlaniach tuhne nové zrkadlo, v ktorom sa znovu nachádza, oživuje.“* (Bokníková, 2001, s. 60).

12 – Novšie štúdie v súvislosti s obraznosťou a dispozičnosťou frazém hovoria o transpozícii ako o jednom z jazykových princípov, ktoré sú základom výstavby frazém, pričom *„ide o dvojakú transpozíciu, a to (1) o prenos jazykového výrazu z daného referenčného vzťahu do iného a (2) o prenos syntaktického spojenia slov zo sféry aktuálne vytváraných výrazov do sféry dispozičných prostriedkov.“* (Dolník, 1997, s. 38) My tu pracujeme s pojmom obraznosť preto, že je vo frazeológii viac reflektovaný, a zároveň je spojnicou frazeológie s literárnou vedou.

13 – Podobným spôsobom sa vlastne vytvárajú symbolické roviny vpádom cudzorodých slov (slov so špecifickou sférou použitia) do poézie, výsledkom sú akési „stylistické obrazy“ – dochádza k zblížovaniu dvoch vzdialených sfér – domén (poézie a, napríklad, administratívneho štýlu: ako v básni Neodvolateľne v KaD: *„(Máme sa ujať pozostalosti / po živom)“*. Platí (podobne ako napríklad pri metaforách), že čím je sféra užšia a vzdialenejšia, tým originálnejší je „stylistický obraz“.

14 – Ako píše Čermák, *“závislosť idiomu na kontextu [...] je zásadne väčšia než u pravidelných pojmenování“* (1985, s. 193).

15 – Teda pomenovaní nefrazeologických.

16 – Mokijenko, V.M.: Dialektický vzťah “implicitnosť:explicitnosť” a vývoj frazeologie. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 37, 1976, č. 1, s. 4 – 13.

Summary

Present paper, entitled „Characteristics of Idioms and their Poetic Potential Exemplified on Lýdia Vadkerti-Gavorníková's Books of Poetry from the 1960s and early 1970s” deals with pointing out the aspects of an idiom relevant to the interpretation of a literary text. Idiom, although primarily studied as a linguistic phenomenon, shows itself to be a useful instrument of interpretation of a literary text.